

Ministerie van Economische Zaken,
Landbouw en Innovatie

Ethiek in beleid:
waarden wegen
met gevoel en verstand

Ethiek in beleid:

waarden wegen

met gevoel en verstand

Inhoud

Voorwoord	3	
1 Ethiek: een blijvende uitdaging	4	
1.1 Van <i>hoe</i> naar <i>waarom</i>		4
1.2 Opdracht en meerwaarde		5
1.3 Rol overheid		5
1.4 Ethische reflectie		6
2 Hoe herken ik een ethisch vraagstuk?	6	
2.1 Intuïtie en gevoelens		8
2.2 Ethisch vraagstuk		8
2.3 Moraal		9
2.4 Morele vraag		9
2.5 Ethiek		11
2.6 Toegepaste ethiek		14
3 Stappenplan voor ethische reflectie	16	
3.1 Ethisch afwegingskader		16
3.2 Ethiek als reflectieproces		17
3.3 Het stappenplan		20
3.4 Hoe verder met de uitkomst?		24
3.5 Verschil met huidige werkwijze in beleid		25
4 Gebruik van het stappenplan	28	
4.1 Verschillende doeleinden		28
4.2 Alleen of met anderen		29
4.3 Eigen mening		30
4.4 Aandachtspunten		30
5 Meer weten?	32	
6 Bijlage 1 Morele waarden en principes	38	
7 Bijlage 2 Voorbeeldcasus	40	
8 Bijlage 3 Begrippenlijst	50	

Voorwoord

Dagelijks hebben we bij de Rijksoverheid te maken met ethische kwesties. Ze wijzen op problemen die in de samenleving worden ervaren en zijn daarmee agenderend voor de overheid.

De uitdaging voor het ministerie van Economische Zaken, Landbouw & Innovatie (EL&I) is om goed om te gaan met de ethische dimensie in het beleid door deze expliciet te benoemen en te adresseren. Daarmee geven we serieus invulling aan de taak van de overheid om in de beleidsontwikkeling rekening te houden met wat er leeft in de samenleving.

Bij ethische kwesties spelen zowel ons gevoel als ons verstand een rol. Onze gevoelens en emoties wijzen ons vaak op een problematische situatie. Ons verstand helpt om dit nader te onderzoeken en te begrijpen. Vervolgens kunnen we gaan zoeken naar een acceptabele oplossing.

Deze handreiking 'Ethiek in beleid' is bedoeld voor beleidsmedewerkers die te maken hebben met ethische kwesties. Er wordt uitgelegd wat ethiek is, hoe je een ethisch vraagstuk herkent en er wordt een methode voor ethische reflectie gepresenteerd die eenvoudig in het proces van beleidsontwikkeling kan worden ingepast. Het biedt een handvat om op een gestructureerde wijze over een ethische kwestie na te denken en te overleggen.

De methode is gebaseerd op het Utrechts Stappenplan dat door het Ethiek Instituut van de Universiteit van Utrecht is ontwikkeld. Meer dan 100 beleidsmedewerkers in het dier- en voedselbeleid hebben reeds met deze methode kennis gemaakt in het kader van de training 'Ethiek in beleid' die in 2009 en 2010 is georganiseerd.

Ik hoop dat nog meer medewerkers kennis zullen nemen van de hier gepresenteerde methode en wens u veel momenten van ethische reflectie toe!

Vriendelijke groeten,

Alida Oppers

Directeur Voedsel, Dier en Consument
Ministerie van Economische Zaken, Landbouw & Innovatie

Ethiek: een blijvende uitdaging

Het ministerie van Economische Zaken, Landbouw & Innovatie (EL&I) wordt voortdurend geconfronteerd met ethische kwesties rond dieren, voedsel, natuur en innovaties. Denk aan de discussies rond het doden van eendagshaantjes, het verduurzamen van de voedselproductie, het beheer van de grote grazers in de Oostvaardersplassen en de toelaatbaarheid van nieuwe technologieën. De uitdaging voor EL&I is om goed om te gaan met de ethische dimensie in het beleid door deze expliciet te benoemen, te adresseren en erover te communiceren.

1.1 Van hoe naar waarom

De ethische dimensie van beleidsvraagstukken wordt niet altijd direct herkend. In de beleidspraktijk ligt de nadruk van oudsher veelal op een technische en op (wetenschappelijke) feiten gebaseerde benadering van beleidsproblemen. Dat leidt eerder tot de vraag *hoe* we iets moeten oplossen dan tot de vraag *waarom* iets eigenlijk een probleem is.

Juist de waarom vraag geeft meer inzicht in de achtergrond van het probleem, omdat het antwoord ons leidt naar de morele waarden en principes van mensen die meespelen. De gevoelens en emoties die rond verschillende onderwerpen leven komen vaak voort uit deze waarden en principes. Over deze waarden en principes gaan we minder vaak het gesprek aan. Ethische afwegingen vinden vaak impliciet plaats. Dat zorgt ervoor dat sommige groepen in de samenleving zich niet gehoord en begrepen voelen. Zij zien immers niet dat tegemoet wordt gekomen aan publieke waarden die belangrijk worden gevonden en vaak missen ze ook de uitleg waarom dat niet gebeurt. Als gevolg hiervan bestaat het risico dat er onvoldoende draagvlak is voor beleidsmaatregelen, het beleid niet of onvoldoende tot uitvoering komt en daardoor onvoldoende effect sorteert.

1.2 Opdracht en meerwaarde

Het goed omgaan met de ethische dimensie is een kwestie van behoorlijk en zorgvuldig bestuur. Als ministerie werken we voor en met de samenleving. We moeten oog hebben voor de verscheidenheid aan morele opvattingen in de samenleving en deze expliciet betrekken in de beleidsontwikkeling. Met alleen de (wetenschappelijke) feiten komen we er niet. Door de ethische dimensie in het beleid expliciet te benoemen, te adresseren en erover te communiceren, geven we serieus invulling aan de taak van de overheid om gehoor te geven aan wat er leeft in de samenleving. Daarbij krijgen we zelf ook een beter inzicht in het beleidsvraagstuk. We missen immers een deel van de informatie over het probleem als we deze dimensie overslaan.

1.3 Rol overheid

Waarom moet de overheid zich met ethische kwesties bezighouden? In essentie is de overheid er om de samenleving te helpen bij het behouden of realiseren van publieke waarden. Publieke waarden zijn waarden die breed worden gedragen en waarvan ten minste een meerderheid van de bevolking vindt dat deze door de overheid moeten worden gewaarborgd of die zonder overheid niet of heel lastig te realiseren zijn. Voorbeelden van publieke waarden zijn nationale veiligheid, volksgezondheid en onderwijs voor iedereen, dierenwelzijn, natuur, schone lucht en voedselveiligheid. In de huidige politiek zijn burgers en bedrijven primair zelf verantwoordelijk voor behoud of realisatie van zulke waarden, maar waar dat niet gebeurt wordt meestal een beroep gedaan op de overheid. Indien het vraagstuk in het publieke domein thuishoort, zal de overheid samen met betrokken partijen zoeken naar een oplossing voor het probleem. Dat is niet altijd gemakkelijk, zeker niet als publieke waarden met elkaar botsen.

Door de voortdurende veranderingen in de wereld om ons heen, veranderen de opvattingen van burgers over de betekenis en het gewicht van publieke waarden. Publieke waarden verdwijnen niet, maar de onderlinge rangorde en de mate waarin wij ze belangrijk vinden veranderen wel in de loop der tijd. Zo werd voedselzekerheid na de Tweede Wereldoorlog zeer belangrijk geacht, maar werd deze minder belangrijk in de jaren '70. In die tijd kwam de zorg voor het milieu op, later volgde ook dierenwelzijn en nu is er weer meer aandacht voor voedselzekerheid. Deze dynamiek in opvattingen over publieke waarden en ieders verantwoorde-

lijkheid daarvoor, maakt dat de overheid regelmatig moet nagaan of haar beleidsdoelen en beleidspraktijken die eerder zijn vastgesteld, nog wel aangesloten zijn op ontwikkelingen en morele opvattingen in de samenleving en de wereld daaromheen.

1.4 Ethische reflectie

Hoe kunnen we goed omgaan met de ethische dimensie in het beleid? Wat wordt verwacht van beleidsmedewerkers en hun leidinggevendenden? Concreet wordt verwacht dat zij de morele dimensie van beleidsdossiers herkennen, de morele problemen analyseren en in beeld brengen en de morele argumenten onderzoeken en afwegen. Dit kunnen we samenvatten onder de noemer *'ethische reflectie'*. Ethische reflectie behoort een vast onderdeel te zijn in de beleidsontwikkeling.

De uitkomst van een ethische reflectie wordt betrokken bij de voorbereiding van de politieke besluitvorming. Het is uiteindelijk de minister/staatssecretaris die beslist hoe met een ethische kwestie wordt omgegaan. Hij zal de gemaakte keuze aan de hand van de ethische reflectie duidelijk en goed onderbouwd aan de Tweede Kamer en samenleving moeten kunnen uitleggen en verantwoorden.

In de Nota naar aanleiding van het verslag betreffende de Wet dieren (Kamerstukken II 2008/09, 31389, nr. 9, hoofdstuk 3) is een ethisch afwegingskader uiteen gezet. Met het gebruik van dit afwegingskader wordt beoogd om besluitvorming over aangelegenheden die dieren betreffen, steeds zo duidelijk mogelijk inzichtelijk te maken hoe deze besluitvorming is onderbouwd en op basis van welk doorslaggevend belang of belangen keuzen zijn gemaakt. Het afwegingskader is echter niet alleen geschikt voor het nemen van besluiten waar het gaat om het handelen jegens dieren, maar ook voor andere situaties en handelingen.

Het afwegingskader vormt het startpunt van deze notitie. In dit document is dit afwegingskader in de vorm van een handreiking nader uitgewerkt, zodat het praktisch toepasbaar is in het dagelijks beleidswerk. In hoofdstuk 2 wordt ingegaan op de vraag 'Hoe herken ik een ethisch vraagstuk?' en volgt een stukje theorie over het onderwerp ethiek. In hoofdstuk 3 wordt een stappenplan voor ethische reflectie gepresenteerd. Als laatste wordt in hoofdstuk 4 ingegaan op het gebruik van het stappenplan.

Deze handreiking kan worden gezien als een aanvulling op de 'KoersWijzer: Handreiking voor strategieontwikkeling bij de overheid' die in juni 2009 is verschenen. Ethiek maakt immers onderdeel uit van strategieontwikkeling, omdat het helpt bij het bepalen van de 'goede richting'.

SAMENGEVAT

Het is belangrijk om in beleidsdossiers de ethische dimensie te herkennen en te adresseren. Als overheid dienen we oog te hebben voor de verscheidenheid aan morele opvattingen in de samenleving en daar op een professionele manier mee om te gaan. Ethische reflectie behoort een vast onderdeel in de beleidsontwikkeling te zijn.

Hoe herken ik een ethisch vraagstuk?

Veel beleidsvraagstukken hebben een morele dimensie, maar deze wordt niet altijd direct herkend. Een stukje theorie als achtergrond kan helpen om een ethisch vraagstuk sneller te herkennen.

2.1 Intuïtie en gevoelens

Intuïties en gevoelens zijn vaak de belangrijkste antennes voor het herkennen en signaleren van ethische vraagstukken. Sommige situaties roepen bij ons al snel een intuïtief oordeel op en geven ons een ongemakkelijk gevoel. Ze zorgen er ook voor dat we vaak emotioneel reageren. Denk bijvoorbeeld aan een situatie waarin dieren worden mishandeld. De meeste mensen veroordelen dit meteen en velen reageren er boos of verontwaardigd op. Het is belangrijk om deze intuïties en gevoelens te onderzoeken en nader proberen te duiden. Ze verwijzen namelijk mogelijk naar waarden en normen die belangrijk worden geacht, maar die in het geding zijn. Zo zijn bij bovengenoemd voorbeeld de waarden ‘respect voor dieren’ en ‘dierenwelzijn’ in het geding.

2.2 Ethisch vraagstuk

Ethische kwesties worden vaak door maatschappelijke organisaties bij de overheid aangedragen al dan niet door henzelf, via de media of via de politiek. Maar ook als beleidsmedewerker zelf loop je er vaak tegenaan. Hoe weet je of je te maken hebt met een ethisch vraagstuk? Stel dat je wordt geconfronteerd met het vraagstuk ‘weidegang en koeien’. Naar dit vraagstuk kun je op verschillende manieren kijken:

Invalshoek

Juridisch	Wat staat er in de Gezondheids en welzijnswet voor dieren over het houden van koeien? Staat er dat koeien verplicht in de wei moeten lopen of is het een vrije keuze van de dierhouder?
Economisch	Wat kost het als alle koeien in de wei zouden lopen? En wat levert het de boer op?
Biologie	Wat is het natuurlijke gedrag van koeien? Heeft een koe weidegang nodig? Draagt het bij aan zijn welzijn en gezondheid?
Technisch	Kunnen we een mobiele melkrobot ontwikkelen voor koeien in de wei?
Ethisch	Behoort een boer zijn koeien in de wei te laten lopen?

2.3 Moraal

Bij een ethisch vraagstuk speelt de moraal van mensen een rol. *Moraal* is het geheel van morele normen en waarden dat door een individu of binnen een groep, instelling of samenleving als een belangrijke richtlijn voor het eigen handelen wordt beschouwd. *Waarden* zijn belangrijke en nastrevenswaardige situaties of eigenschappen. Het zijn de idealen van goed leven die we willen nastreven. Ze inspireren ons en geven een gewenste richting aan, zoals het streven naar gezondheid, veiligheid, dierenwelzijn, kennis, milieu, winst, biodiversiteit en eerlijkheid. In bijlage 1 zijn nog meer voorbeelden van waarden opgenomen.

Normen zijn concrete gedragsregels of handelingsvoorschriften die aangeven wat wij in een bepaalde situatie behoren te doen of na te laten. Met normen proberen we belangrijke waarden te realiseren. Zo is de norm ‘ik zal niet liegen’ een gedragsregel om de waarde ‘eerlijkheid’ te realiseren. *Principes* zijn heel fundamentele normen, zonder dat er een grens wordt aangegeven. Ze zijn algemener geformuleerd dan normen. Voorbeelden zijn niet schaden, weldoen, rechtvaardigheid en respect voor autonomie.

2.4 Morele vraag

Bij een ethisch vraagstuk speelt altijd een morele vraag. Een *morele vraag* betreft een normatieve vraag. Het gaat om de vraag over wat wij behoren te doen. Een morele vraag wordt meestal gekenmerkt door het werkwoord

‘mogen’ of ‘behoren’? Bijvoorbeeld: ‘Mogen voedselgewassen worden verwerkt tot brandstof?’ of ‘Behoren kattenbezitters hun kat te laten steriliseren?’. Een morele vraag onderscheidt zich dus van een empirische of feitelijke vraag zoals ‘Wat zijn de behoeften van een koe?’

In het antwoord op een morele vraag wordt vaak een oordeel of een waardering uitgesproken over menselijk handelen in de zin van goed of fout. Dat oordeel wordt gemaakt met behulp van morele waarden en normen.

Als het antwoord op die vraag op basis van de (eigen) moraal niet op voorhand duidelijk is, ontstaat een *moreel probleem* en is ethische reflectie noodzakelijk. Je kunt van mening verschillen of een situatie een moreel probleem is. Dat hangt af van je waarden en normen. Zo werd vroeger het doden van dieren zonder reden zelden als moreel probleem beschouwd, terwijl daar nu anders tegenaan wordt gekeken.

Morele problemen kunnen verschillende oorzaken hebben:

- Als er een waardenverschuiving is: een bepaalde waarde is bijvoorbeeld belangrijker geworden ten opzichte van andere waarden
- Als er waarden botsen/conflicteren
- Als er nieuwe situaties ontstaan, bijv. nieuwe technologieën die worden geïntroduceerd en die nieuwe handelingsmogelijkheden bieden
- Als het onduidelijk is wat uit een bepaalde norm volgt, bijvoorbeeld de norm je mag niet doden. Maar hoe zit het dan met euthanasie? Of bij de uitbraak van dierziekten?

Ethisch dilemma

In sommige gevallen is een moreel probleem niet of zeer moeilijk oplosbaar. Er wordt dan gesproken van een *ethisch dilemma*. Het kenmerkende van een ethisch dilemma is dat er een conflict tussen waarden is. Dit doet zich vaak voor als er over het antwoord op een morele vraag verschillende meningen bestaan die worden ingegeven door verschillende morele waarden of principes die mensen belangrijk vinden.

Morele vragen in de beleidscyclus

Morele vragen doen zich in de gehele beleidscyclus voor en dus zijn er verschillende momenten voor ethische reflectie in de tijd. In de fase van agendavorming worden morele vragen vaak naar voren gebracht door externe partijen, omdat zij problemen signaleren die niet overeenkomen met de door hen belangrijk geachte waarden. In de fase van visievorming draagt het adresseren van morele vragen door middel van ethische reflectie bij aan het geven van een richting aan beleid (wat behoren we te doen).

Denk aan de keuze voor een duurzame veehouderij of het ‘nee, tenzij’ principe voor biotechnologie. In de daarop volgende fasen van strategie-bepaling en implementatie kunnen vervolgens ook weer morele vragen naar voren komen. Wie behoort wat te doen? Wie heeft de morele verantwoordelijkheid om het geformuleerde doel te realiseren en waarom? Bijvoorbeeld: Behoort de overheid in te grijpen of behoort het bedrijfsleven het initiatief te nemen? En vervolgens de vraag: hoe behoren we het te doen? Hoe realiseren we op een moreel geaccepteerde wijze datgene dat we willen bereiken? Bijvoorbeeld: Op korte termijn een verbod of behoren we bedrijven een tegemoetkoming te geven? In de fase van evaluatie is ethische reflectie tot slot vooral nuttig om terug te blikken of beoogde waarden zijn gerealiseerd of dat er bijstelling van het beleid nodig is vanuit die waarden.

2.5 Ethiek

Ethiek is het onderdeel van de filosofie dat de morele normen en waarden (= de moraal) bestudeert. Ethiek als systematische reflectie op ons handelen en de morele keuzen die we daarin maken, probeert een bijdrage te leveren aan een verantwoorde besluitvorming inzake morele vragen en problemen. Ethiek richt zich op de vraag hoe we behoren om te gaan met onszelf, met anderen en met de wereld om ons heen. In de ethiek staat de vraag centraal wat het goede is om te doen in een bepaalde situatie en wat nastrevenswaardige ontwikkelingen zijn. Mensen hebben over dit soort vragen verschillende morele opvattingen. In de ethiek worden deze op systematische wijze geanalyseerd door de achterliggende normen en waarden die ons denken en handelen sturen in beeld te brengen en te analyseren.

Ethische theorieën

In de ethiek kunnen een aantal ethische theorieën worden onderscheiden. Ethische theorieën geven een antwoord op de vraag wat een handeling nu juist maakt; wat volgens de theorie het goede is om te doen en waarom. Ze geven verschillende met elkaar samenhangende argumenten voor de rechtvaardiging van een keuze of handeling en aanwijzingen welke keuze we zouden moeten maken of welke handeling we zouden moeten doen. Bovendien hebben ze een visie op de samenhang tussen waarden en normen. Kennis van deze theorieën kan helpen om in discussies over ethische vraagstukken argumenten die mensen inbrengen te duiden en te herkennen waar ze vandaan komen.

Drie regelmatig terugkomende ethische theorieën zijn:

1 *Gevolgenethiek (ook consequentialisme genoemd)*

In consequentialistische theorieën bepaalt alleen de waarde van de gevolgen welke handeling ethisch gezien het best te verdedigen is. Ethisch juist handelen wordt gekenmerkt door een goed resultaat van ons handelen. Zijn de gevolgen van ons handelen beter dan de gevolgen van andere handelingen die wij hadden kunnen uitvoeren, dan zijn wij verplicht zo te handelen. Zijn de gevolgen slechter, dan is ons handelen onjuist. Zijn de gevolgen minstens even goed als de gevolgen van andere handelingen, dan is ons handelen moreel juist.

De morele juistheid van het handelen moet wel worden beoordeeld naar de waarde van de gevolgen. Daarbij is ook de reikwijdte van de gevolgen van belang. Met de gevolgen voor wie moet je namelijk rekening houden? Het utilisme is een bekende waardetheorie waarmee de gevolgen van een handeling kunnen worden beoordeeld. Het utilisme kijkt naar nut, een handeling is moreel juist als zij het grootste mogelijke overwicht van goede over kwade gevolgen voor een zo groot mogelijke groep tot stand brengt. Het utilisme is de meest voorkomende variant van het consequentialisme.

2 *Plicht- of beginsethiek (ook deontologie genoemd)*

In deontologische theorieën staat de aard van de handeling centraal. Of een handeling moreel juist is, wordt bepaald op basis van de beoordeling van de handeling. Is de handeling an sich juist? Aan een handeling die als moreel juist wordt beoordeeld, ben je verplicht je te houden. De gevolgen van een handeling zijn niet irrelevant, maar deze theorieën stellen dat de vraag of een handeling moreel juist of onjuist is niet alleen afhankelijk kan zijn van de (toevallige) gevolgen. De (on)juistheid wordt bepaald op basis van vaste en altijd geldende criteria. In de klassieke deontologie wordt wat goed is bepaald door twee criteria: (a) zou de handeling een universele morele wet kunnen zijn, met andere woorden wil je dat ieder ander op die manier zou handelen? En (b) toont de handeling respect voor de ander als autonoom persoon. 'Eerlijk zijn' is dan moreel juist en 'liegen' moreel onjuist, omdat je niet kunt willen dat iedereen liegt en eerlijkheid respect toont voor de ander. De negatieve beoordeling van liegen geldt in alle gevallen en onafhankelijk van de gevolgen. De handeling wordt niet beoordeeld op de mogelijke gevolgen van deze handeling. Een 'leugentje om bestwil' blijft voor iemand die de plichtethiek als uitgangspunt neemt dus altijd moreel onjuist.

3 *Deugdethiek*

In de deugdethiek gaat het in eerste instantie om de vraag 'wat voor een persoon behoort ik te zijn' en pas in tweede instantie om het geven van regels en principes en om de vraag welke handeling of keuze moreel juist is. Een deugd is geen handeling maar een karaktertrek. Deze zorgt dat je kiest voor het goede. Voorbeelden van deugden zijn: eerlijkheid, integriteit, compassie. Al deze deugden leiden tot een bepaald gedrag jegens anderen. In praktijk kan deugdethiek complementair zijn aan de plichtethiek. Wat deugzaam is kan per context verschillen. Een deugd wordt gezien als het midden tussen extremen. Dat is niet noodzakelijk een compromis tussen tegengestelde polen, maar een optimum tussen bijvoorbeeld lafheid en overmoed in het geval van moed.

Een voorbeeld

Op de morele vraag 'Mogen we gewassen voor de voedselproductie genetisch modificeren?' zouden vanuit de verschillende ethische theorieën de volgende antwoorden kunnen komen:

- **Gevolgenethiek:** ja, mits de gevolgen van genetische modificatie van voedselgewassen positiever zijn dan niet genetisch modificeren (bijvoorbeeld als er hierdoor minder bestrijdingsmiddelen worden gebruikt en het milieu minder wordt belast)
- **Plichtethiek:** nee, want genetische modificatie is moreel onjuist. Criteria op grond waarvan genetische modificatie vaak als onjuist wordt bestempeld zijn 'we mogen niet 'knoeien' met de natuur' (integriteit van de natuur niet schaden) of 'we mogen niet 'knoeien' met de schepping'
- **Deugdethiek:** als je 'respect tonen voor het leven op aarde' als deugd beschouwd, zul je genetische modificatie niet acceptabel vinden.

2.6 Toegepaste ethiek

Wanneer algemeen ethische begrippen en theorieën worden toegepast op bepaalde sectoren of onderwerpen uit de samenleving, wordt gesproken van toegepaste ethiek. Voorbeelden van toegepaste ethiek zijn dierethiek, natuurethiek, voedslethiek, milieu-ethiek, bedrijfsethiek, technologie-ethiek en medische ethiek. Zo wordt in de dierethiek nagedacht over hoe we behoren te handelen jegens dieren, in de medische ethiek wordt nagedacht over een zo goed mogelijke uitvoering van de geneeskunde en in de bedrijfsethiek gaat het om de ethische kwaliteit van het beslissen en handelen in bedrijfsleven en non-profit organisaties in de meest brede zin van het woord. In veel beleidsvraagstukken komen deze verschillende ethieken samen. Zo raakt het onderwerp 'verduurzamen van de voedselproductie' aan de voedslethiek, milieu-ethiek, natuurethiek en bedrijfsethiek.

Wanneer beleidsmedewerkers zich bezig houden met ethische vraagstukken, is er dus sprake van toegepaste ethiek.

SAMENGEVAT

Een ethisch vraagstuk herken je aan de morele waarden en normen die in de discussie over het vraagstuk een rol spelen. In de ethiek worden morele opvattingen over een op te lossen vraagstuk op systematische wijze geanalyseerd door de achterliggende normen en waarden die ons denken en handelen sturen in beeld te brengen. De ethiek kan een bijdrage leveren aan een verantwoorde besluitvorming inzake morele problemen. Ethiek richt zich op de vraag hoe we behoren om te gaan met onszelf, anderen en de wereld om ons heen. In de ethiek staat de vraag centraal wat het goede is om te doen in een bepaalde situatie en wat nastrevenswaardige ontwikkelingen zijn.

Stappenplan voor ethische reflectie

Wanneer je weet dat je met een ethisch vraagstuk te maken hebt, is de volgende vraag hoe je er mee om gaat.

3.1 Ethisch afwegingskader

Voor ethische vraagstukken die te maken hebben met het handelen jegens dieren is in het wetsvoorstel voor de Wet dieren opgenomen dat de onderbouwing van besluitvorming hierover steeds zo inzichtelijk zal worden gemaakt. Daarbij zal worden aangegeven op basis van welke weging de besluitvorming is ingegeven en op basis van welk doorslaggevend belang of belangen keuzen zijn gemaakt. Weging van alternatieven behoort daar ook toe. De wet bevat daartoe een ethisch afwegingskader (zie Nota naar aanleiding van het verslag betreffende de Wet dieren, Kamerstukken II 2008/09, 31389, nr. 9, hoofdstuk 3). Dit afwegingskader geeft aan met welke elementen rekening moet worden gehouden.

Uitgangspunt vormt de erkenning van de intrinsieke waarde van het dier in artikel 1.3 van de Wet dieren. De intrinsieke waarde is de eigen waarde van het dier, zijnde een wezen met gevoel, los van de betekenis die het dier heeft voor de mens. Deze erkenning noopt tot een afweging van de belangen van het dier. Daarbij wordt er in elk geval in voorzien dat de inbreuk op de integriteit of het welzijn van dieren, verder dan redelijkerwijs noodzakelijk, wordt voorkomen en dat de zorg die de dieren redelijkerwijs behoeven is verzekerd.

De belangen van het dier worden gewogen versus andere belangen die veelal in het geding zijn als het gaat om het handelen jegens dieren, zoals volksgezondheid, economie, milieu, eerlijke handel, gezelschap, sport, spel, vermaak en biodiversiteit. Relevant voor de belangenaf-

weging zijn gegevens over gedeelde maatschappelijke opvattingen over de zwaarte van de belangen die in het geding zijn en wetenschappelijke gegevens over het onderwerp in kwestie. En de afweging geschiedt mede op basis van de beschikbaarheid van alternatieven.

De uitkomst van die belangenafweging is te kenschetsen als een beslissing die volgens het beslissende overheidsorgaan het meest evenwichtig is en, ook voor zover het gaat om dieren, te rechtvaardigen is.

Het afwegingskader is niet alleen bruikbaar voor ethische vraagstukken die betrekking hebben op het handelen jegens dieren. Het is ook bruikbaar voor andere ethische vraagstukken.

3.2 Ethiek als reflectieproces

Om het ethisch afwegingskader zoals dat in de Nota naar aanleiding van het verslag betreffende de Wet dieren is gepresenteerd op een eenvoudige wijze in te passen in de beleidsontwikkeling, is gekeken naar diverse methoden voor ethische reflectie zoals het Utrechts stappenplan¹, de Nijmeegse methode, de dilemmamethode² en de ethische matrix³. Deze methoden helpen om op een gestructureerde wijze over een moreel probleem na te denken en te overleggen.

Utrechts stappenplan

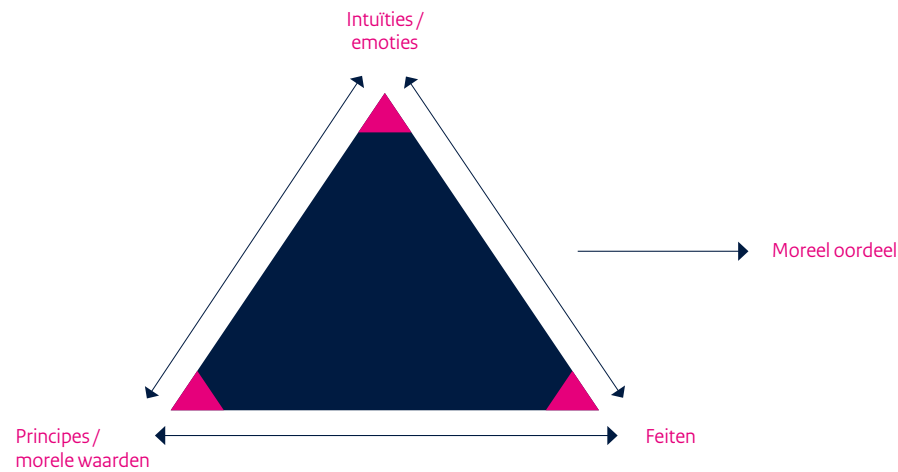
Het Utrechts stappenplan¹ dat is ontwikkeld door het Ethiek Instituut van de Universiteit van Utrecht betreft een methode voor concrete ethische vraagstukken waar een handelingskeuze voorligt. Met behulp van het stappenplan wordt in een kleine groep stap voor stap een denkproces doorlopen: het morele probleem wordt in kaart wordt gebracht en geanalyseerd, argumenten voor verschillende handelingsmogelijkheden worden onderzocht en afgewogen, waarna ten slotte een verantwoorde keuze kan worden gemaakt. Dit stappenplan sluit qua werkwijze nauw aan bij het ethisch afwegingskader zoals beschreven in de Nota naar aanleiding van het verslag betreffende de Wet dieren en de werkwijze is eenvoudig te implementeren in het dagelijkse beleidswerk.

¹ Zie Bolt, L.L.E., Verweij, van Delden, *Ethiek in Praktijk*, 2007

² Zie Manschot, H. & van Dartel, *In gesprek over goede zorg, overlegmethoden voor ethiek in de praktijk*, 2009

³ Zie www.ethicalmatrix.net

Het Utrechts stappenplan is gebaseerd op de gedachte dat ethiek als reflectieproces moet worden gezien. Een proces waarin drie belangrijke elementen ter sprake komen voordat je tot een moreel oordeel komt:

Een bepaalde situatie roept bij mensen een *intuïtief* oordeel op. Dit intuïtieve oordeel kan zich uiten in een negatieve *emotionele reactie*. Dit intuïtieve oordeel geeft een signaal dat er iets gaande is wat niet klopt. Het signaleert dat er een probleem of vraag speelt. Het signaal dat er iets niet klopt, nodigt uit om te onderzoeken waar dit intuïtief oordeel of deze eerste indruk op is gebaseerd. 'Waarom voelt deze situatie voor mij niet goed?' of 'Waarom raakt deze situatie mij zo?' Je gaat kijken of er *principes of morele waarden* zijn die het intuïtieve oordeel kunnen verklaren en onderbouwen. Hier start het proces van reflectie. Vervolgens kijk je naar de *feiten*. Wat is de feitelijke situatie? Is het intuïtief oordeel gebaseerd op de juiste feiten? En hoe verhouden de feiten zich tot de principes en morele waarden die mensen belangrijk vinden? Stemmen de feiten overeen met de principes en morele waarden die mensen belangrijk vinden?

Het reflectiemodel vereist een kritische wisselwerking tussen intuïtieve oordelen, principes/waarden en feiten, waarbij wordt geprobeerd om deze met elkaar in evenwicht te brengen. Dit zal resulteren in een evenwichtig *moreel oordeel*.

Een voorbeeld

Concrete situatie: Als gevolg van een uitbraak van een dierziekte die ook besmettelijk is voor mensen, speelt de discussie of er ook gezonde dieren moeten worden gedood om verdere verspreiding van de dierziekte tegen te gaan. Mensen zullen op deze situatie verschillend reageren, bijvoorbeeld:

Intuïtie van persoon A: Het voelt niet goed dat er gezonde dieren worden gedood.
 ► Waarom niet? ► *Principe* van persoon A: Gezonde dieren hebben recht op leven; het leven zelf is waardevol. ► Zijn er feiten die deze intuïtie onderbouwen en aan dit principe raken? ► Ja, dieren worden gedood en hebben dus geen leven meer.
 ► Het *morele oordeel* van persoon A luidt dat gezonde dieren niet mogen worden

Persoon B zou kunnen reageren dat gezonde dieren wel mogen worden gedood (= *moreel oordeel*). ► Als *feit* dat dit morele oordeel onderbouwt, brengt persoon B in dat er mensen ziek kunnen worden en dat het daarom gerechtvaardigd/nodig is de dieren te doden. ► Het *principe* dat voor persoon B zwaar weegt is dat de volksgezondheid moet worden beschermd. Het doden van de dieren draagt daaraan bij. ► Voor persoon B kan ook de eerste *intuïtie* zijn geweest dat het niet goed voelt om gezonde dieren te doden, maar weegt voor persoon B het principe volksgezondheid zwaarder dan voor persoon A.

Het model wordt ook wel het '*Reflective Equilibrium*' (Reflectief evenwicht) genoemd. Met behulp van het Utrecht stappenplan worden alle drie de onderdelen van het Reflective Equilibrium in beeld gebracht en vanuit het perspectief van de verschillende betrokken actoren besproken. De meerwaarde van dit proces van morele oordeelsvorming is dat de achterliggende morele waarden van de betrokken partijen bij de kwestie in beeld worden gebracht en in het gesprek worden betrokken, maar ook dat intuïties en emoties worden gebruikt om morele waarden te achterhalen. Het proces start met de eerste (intuïtieve) oordeelsvorming van alle betrokken partijen bij de kwestie. Deze wordt verkend en verruimd door inzicht in elkaars achterliggende morele waarden. De definitieve oordeelsvorming vindt pas plaats nadat het hele proces is doorlopen. Het resultaat leidt tot een best verdedigbare en te rechtvaardigen oplossingsrichting voor een ethische kwestie op een bepaald moment. Het stappenplan geeft geen garantie op een uitkomst. Het blijft een hulpmiddel. De deelnemers bepalen met hun inbreng de kwaliteit en het verloop van het reflectieproces.

3.3 Het stappenplan

Het Utrechts stappenplan is als uitgangspunt genomen voor een stappenplan voor ethische reflectie bij het ministerie van EL&I. Het is enigszins gewijzigd om het beter aan te laten sluiten op het proces van beleidsontwikkeling.

Het stappenplan voor EL&I omvat vier fasen:

- Fase I: Verkenning/explicitering van het beleidsprobleem
- Fase II: Analyse van de morele dimensie van het beleidsprobleem
- Fase III: Weging van de argumenten/waarden
- Fase IV: Aanpak van het beleidsprobleem

FASE I VERKENNING/EXPLICITERING VAN HET BELEIDSPROBLEEM

Om te beginnen is het noodzakelijk om een goed beeld te hebben van het beleidsprobleem, de context en de gevoelens die rond het beleidsprobleem spelen.

Stap 1 De dossierhouder beschrijft in het kort het beleidsprobleem en de context

De volgende vragen kunnen hierbij behulpzaam zijn:

- Wat is het probleem?
- Welke maatschappelijke zorg is er?
- Wie is de probleemeigenaar?
- Wie ervaren het probleem en wie zijn er betrokken bij het probleem?
- Wat is de aanleiding van het probleem?
- Wat is de oorzaak van het probleem?
- Wat is de omvang van het probleem?
- Over welke andere gegevens/feiten beschikken we? Is er relevant (wetenschappelijk) onderzoek voor handen?

Stap 2 Welke eerste reactie roept deze casus bij de aanwezigen op?

Deze stap is belangrijk om je bewust te worden van het intuïtief oordeel of van de emoties die een casus bij mensen oproept. Eerste indrukken, gevoelens of intuïties zijn belangrijke antennes voor het signaleren en herkennen van een ethisch vraagstuk.

Stap 3 Wat is nog onbekend? Welke feiten ontbreken?

Het is belangrijk om goed op de hoogte te zijn van de feitelijke situatie van de casus. In stap 1 heeft de dossierhouder het beleidsprobleem en de

context geschetst. In deze stap kunnen de deelnemers aan de dossierhouder om aanvullende informatie over de casus vragen. Indien er informatie ontbreekt waardoor het zoeken naar een antwoord/oplossing wordt bemoeilijkt, zal eerst de informatie moeten worden achterhaald. Daar waar dat niet kan, zal moeten worden geaccepteerd dat een beslissing moet worden genomen op grond van onvolledige informatie.

Het nut van deze stap is dat je systematisch nagaat welke informatie nog ontbreekt. Het voordeel hiervan is dat je gericht onderzoek kunt aansturen, omdat je die informatie identificeert die relevant is voor de ethische afweging.

FASE II ANALYSE VAN DE MORELE DIMENSIE VAN HET BELEIDSPROBLEEM

In deze fase gaat het om het identificeren en analyseren van de morele dimensie van het beleidsprobleem. De morele waarden en principes van de betrokken partijen bij de kwestie worden in beeld gebracht.

Stap 4 Wat is de morele vraag?

Is er sprake van een ethisch vraagstuk/moreel probleem? Indien je weet of verwacht dat mensen over de oplossing van het beleidsprobleem verschillende morele opvattingen hebben, heb je te maken met een ethisch vraagstuk. De resultaten van stap 2 geven daar al een indicatie voor. De volgende stap is om daar de morele vraag bij te formuleren. Een morele vraag betreft een normatieve vraag. Het is een vraag waarin ten aanzien van een bepaalde situatie gezocht wordt naar een antwoord op de vraag wat goed handelen is. De vraag moet neutraal, concreet en helder zijn geformuleerd. Verder moet duidelijk zijn voor wie de morele vraag is bedoeld. Een morele vraag wordt meestal gekenmerkt door het werkwoord 'mogen' of 'behoren'? Bijvoorbeeld: Mogen we dieren fokken op uiterlijke kenmerken? of Behoren boeren hun koeien in de wei te laten lopen?

Stap 5 Wie zijn bij de morele vraag betrokken en wat zijn hun argumenten bij de beantwoording van de morele vraag?

In deze stap worden de relevante principes en morele waarden van alle betrokkenen in beeld gebracht. Het is belangrijk om naar alle moreel relevante betrokken actoren⁴ te kijken, omdat elke betrokkene specifieke belangen, verwachtingen en behoeften heeft en dus ook een eigen perspectief op het probleem. Deze perspectieven dienen alle te worden betrokken als we gehoor willen geven aan de diversiteit aan morele

⁴ Ook dieren behoren tot de moreel relevante actoren.

Intuïties/
emoties

Feiten

Principes/
morele waarden

opvattingen die er leven over de morele kwestie. Allereerst wordt daarom geïdentificeerd wie er bij de morele vraag zijn betrokken en wat het perspectief van ieder van de betrokkenen is.

Daarna wordt de deelnemers gevraagd om vanuit vier mogelijke antwoorden op de morele vraag argumenten bij de morele vraag te formuleren:

- Ja, want....
- Ja, mits...
- Nee, want...
- Nee, tenzij

Uit de diverse argumenten kunnen vervolgens de onderliggende principes en morele waarden worden afgeleid. Een voorbeeld: Wanneer iemand het argument naar voren brengt dat een koe in de wei meer ruimte heeft dan in een stal, geeft deze persoon aan waarde te hechten aan de waarde dierenwelzijn. Of als iemand zegt dat hij/zij vindt dat mensen graag koeien in het landschap zien staan, hecht deze persoon belang aan de waarde landschapsbeleving.

Deze stap geeft veel inzicht in waarom sommige mensen een probleem moreel problematisch vinden of niet. Dit heeft immers te maken met de morele waarden die zij belangrijk achten. Soms zijn argumenten of waarden wat abstract geformuleerd, bijvoorbeeld het argument 'onnatuurlijkheid'. Het is dan nuttig om te achterhalen wat iemand hier precies mee bedoelt. Iemand die het genetisch modificeren van voedsel onnatuurlijk vindt en daarom niet goed, maakt zich bijvoorbeeld zorgen over het 'knoeien' met de natuur of de schepping. Wat echter ook kan, is dat hij dit argument naar voren brengt vanuit bezorgdheid over zijn gezondheid: genetisch gemodificeerd voedsel is in de beleving van deze persoon niet natuurlijk en daarom mogelijk ongezonder.

Als extra stap kun je de argumenten of morele waarden/principes, nadat ze zijn geïnventariseerd, nog ordenen volgens de indeling people, planet en profit (zie ook bijlage 1).

De opbrengst van deze stap is ook dat er alternatieven voor de huidige situatie naar voren worden gebracht.

Stap 6 Benoem het ethisch dilemma: welke waarden conflicteren met elkaar?

Uit de inventarisatie van morele waarden in stap 5 valt af te leiden welke morele waarden met elkaar conflicteren. Daar waar waarden conflicteren spreken we van een ethisch dilemma. Het benoemen van het ethisch dilemma concretiseert en expliciteert het morele probleem en brengt het naar de kern van de zaak. Het maakt inzichtelijk waar precies de botsing tussen standpunten zit. Bij een casus kunnen meerdere ethische dilemma's tegelijk spelen.

FASE III WEGING VAN DE ARGUMENTEN/WAARDEN

Nu de feiten bekend zijn, de intuïties/emoties en de morele waarden/principes zijn geïdentificeerd, kan in deze fase het moreel oordeel worden gevormd over welke handelingswijze in de betreffende situatie het meest acceptabel is.

Stap 7 Wat is het gewicht van de in stap 5 naar voren gebrachte argumenten?

De bedoeling van deze stap is om de verschillende argumenten (en hun onderliggende waarden en principes) tegen elkaar af te wegen, zodat we een verantwoorde weging kunnen maken die door meerderen, of liefst door allen, wordt gedeeld. Aan ieder argument wordt een gewicht gehangen. Sommige argumenten zullen zwaarder wegen dan anderen. Voordat je gaat wegen, worden de argumenten op relevantie en houdbaarheid beoordeeld.

Relevantie

Niet alle argumenten zijn relevant voor het beantwoorden van de morele vraag. Daarom moet bij het verzamelen van de argumenten worden onderzocht of ze relevant zijn. Zijn de argumenten van toepassing op de morele vraag? Zo niet, dan zijn ze niet relevant.

Houdbaar

Of en in hoeverre een argument houdbaar is, kun je bepalen door te kijken of het argument 'waar' is in de zin van 'juist' of 'geldig'. Is een argument niet houdbaar, dan wordt dat geschrapt. Je vraagt je bijvoorbeeld af of het waarschijnlijk is dat dit argument zich zal voordoen. Verder kijk je of er geen drogredenen of redeneertrucs worden gebruikt.

Stap 8 Welke handelingsmogelijkheid verdient op grond van deze afweging de voorkeur?

Dan is de vraag welke handelingsmogelijkheid (nee/ja/nee, tenzij/ja, mits) het meeste recht doet aan de naar voren gebrachte argumenten (en hun onderliggende waarden en principes), of beter gezegd: welke mogelijkheid doet deze argumenten het minste geweld aan? Hier wordt het moreel oordeel gevormd. Dit is een lastige stap, want bij morele problemen is er vaak sprake van een keuze tussen twee kwaden. Het is belangrijk om het gesprek hierover zorgvuldig te voeren.

Het kan helpen om een extra analyse te maken van de verschillende handelingsmogelijkheden door de feitelijke consequenties van deze opties voor de diverse waarden in beeld te brengen. Aan welke waarde(n) wordt

recht gedaan? Welke morele waarde(n) is in het geding? In welke mate is er sprake van aantasting van deze morele waarden(n)? Wat is de ernst en duur van deze aantasting? Wat betekent dit voor de verschillende betrokkenen? Daar waar feitelijke consequenties voor waarden negatief uitvallen, kan worden bekeken hoe aan bepaalde waarden toch tegemoet kan worden gekomen, bijvoorbeeld door middel van flankerend beleid of door een vorm van compensatie. Op die manier kan het wellicht lukken om botsende waarden alsnog te verenigen.

In het ideale geval is iedereen het eens over de meest te verantwoorden handelswijze en ligt er een moreel oordeel over welke handelingssmogelijkheid juist wordt bevonden. Er is dan sprake van consensus. Er zijn ook andere uitkomsten mogelijk: compromis, procedurele oplossing (bijv. stemmen) of onenigheid/impasse. Indien er sprake is van onenigheid/impasse kan nog worden besloten om niet-morele waarden mee te wegen om tot een besluit te komen. Hierbij is dan wel van belang om helder te maken welke morele afweging er eerder is gemaakt voordat men tot een beleidskeuze is gekomen.

FASE IV AANPAK VAN HET BELEIDSPROBLEEM

Stap 9 Welke concrete stappen vloeien hieruit voort?

Hier gaat het om de vraag wat er verder moet gebeuren om de gekozen handelingsrichting te realiseren. Moet het huidige beleid worden aangepast? Moet er nieuw beleid worden ontwikkeld? Wie gaat wat doen en wanneer?

Als afronding van de ethische reflectie zul je hier verdere afspraken over moeten maken.

Het stappenplan is geen strak keurslijf, maar heeft als doel om een gestructureerde ethische reflectie te bevorderen. In de praktijk zal blijken dat het af en toe nodig is om te 'pendelen' tussen de stappen.

In bijlage 2 is een voorbeeldcasus opgenomen waarin het hele stappenplan wordt geïllustreerd aan de hand van de casus 'het doden van het dieren'.

3.4 Hoe verder met de uitkomst?

De uitkomst van een ethische reflectie wordt betrokken bij de voorbereiding van de politieke besluitvorming. Het is uiteindelijk de minister/staats-

secretaris die beslist hoe met een ethische kwestie wordt omgegaan. Hij zal de gemaakte keuze aan de hand van de ethische reflectie duidelijk en goed onderbouwd aan de Tweede Kamer en aan de samenleving moeten kunnen uitleggen en verantwoorden.

Voor de minister/staatssecretaris is het in de eerste plaats van belang om te weten of een beleidsprobleem ook een morele dimensie kent. Is dit het geval, dan is het van belang om deze te benoemen en het morele probleem terug te brengen tot de kern: waar conflicteren morele waarden van betrokkenen met elkaar? Om de minister de uiteindelijke beslissing te kunnen laten maken, helpt het om een samenvatting van de ethische reflectie in de adviesnota aan de minister op te nemen.

De minister/staatssecretaris zal bij zijn beslissing ook rekening houden met het regeerakkoord. Dit akkoord bevat immers de politieke uitgangspunten en de belangrijkste doelstellingen van het kabinet en weerspiegelt de waarden en principes die het huidige kabinet belangrijk acht.

De Tweede Kamer en de samenleving verwachten dat beleidsbeslissingen goed zijn onderbouwd. In brieven aan de Tweede Kamer, persberichten, beleidsnota's en in Algemene Overleggen zal daarom voldoende aandacht moeten zijn hoe beleidskeuzes eruit zien, hoe hiertoe gekomen is en hoe ze zijn onderbouwd.

3.5 Verschil met huidige werkwijze in beleid

Het belangrijkste verschil met de huidige werkwijze van beleidsvorming is dat de morele dimensie van het beleidsprobleem grondiger wordt belicht en dat de ethische afweging expliciet en transparant wordt gemaakt.

Stakeholders- of krachtenveldanalyse

Er zijn raakvlakken met het instrument van de stakeholders- of krachtenveldanalyse. Daar wordt verkend wie welke rol speelt, welke belangen zij hebben, over welke machtsmiddelen zij bezitten en welke kansen of bedreigingen zij voor het proces opleveren. Het verschil is dat met ethische reflectie ook de morele opvattingen van stakeholders worden geanalyseerd door te kijken naar de morele waarden en principes achter de belangen die zij behartigen.

Belangenafweging

Het wegen van argumenten is in principe ook niet nieuw. In het beleid

gebeurt dit onder de noemer van een belangenafweging. Wat is dan het verschil? Dit is terug te voeren op het verschil tussen een belang en een waarde. Belangen zijn verbonden aan een individu, een groep of aan de maatschappij als geheel. Mensen hebben ergens belang bij, omdat het ze voordeel oplevert. Waarden zijn algemener. Het zijn belangrijke en nastrevenswaardige situaties of eigenschappen. Ze inspireren ons en geven een gewenste richting aan. De onderlinge rangorde en de mate waarin burgers waarden belangrijk vinden verandert wel in de loop der tijd. Over een waarde kan je niet onderhandelen, over een belang wel. Een belang kan je opgeven, een waarde niet. Waarden liggen vaak achter belangen. Als overheid probeer je het niveau van belangen te overstijgen. In essentie is de overheid er immers om de samenleving te helpen bij het behouden of realiseren van publieke waarden.

Bij ethische reflectie is het wegen van argumenten gericht op wat het goede is om te doen. In de discussie wordt geredeneerd los van eigen belangen. Er vindt reflectie op waarden plaats. Het gaat er om elkaar proberen te begrijpen om vervolgens met elkaar te kijken of je tot een gezamenlijk moreel oordeel kunt komen. Ethische reflectie is een dialoog waarin een afweging gemaakt wordt op basis van alle (relevante) waarden en feiten. Een belangenafweging heeft daarentegen meer het karakter van een debat of onderhandeling waarin de deelnemers zijn gericht op winnen en proberen om zoveel mogelijk voordeel voor zichzelf of hun achterban te behalen. Bij een belangenafweging staat meestal de vraag centraal welke oplossing het meest tegemoet komt aan de verschillende in het geding zijnde belangen. Ethische reflectie is in principe machtsvrij, een belangenafweging is dat niet.

Eenvoudig gezegd wordt ethiek/ethische reflectie ook wel gezien als het afwegen van (tegenstrijdige) belangen waarbij achterliggende waarden inzichtelijk worden gemaakt.

SAMENGEVAT

In de Nota naar aanleiding van het verslag betreffende de Wet dieren is een ethisch afwegingskader uiteen gezet dat aangeeft met welke elementen rekening moet worden gehouden bij de besluitvorming over handelen jegens dieren. Om dit afwegingskader praktisch hanteerbaar te maken, is een stappenplan voor ethische reflectie ontwikkeld dat is gebaseerd op het Utrechts stappenplan van het Ethiek Instituut te Utrecht. Dit stappenplan helpt om op gestructureerde wijze een ethisch vraagstuk te identificeren en te bespreken. Daarbij is het belangrijk om aandacht te schenken aan intuïties en emoties, feiten en principes en morele waarden, omdat morele opvattingen op deze drie elementen zijn gebaseerd.

Stappenplan voor ethische reflectie:

FASE I VERKENNING/EXPLICITERING VAN HET BELEIDSPROBLEEM

Stap 1: De dossierhouder beschrijft in het kort het beleidsprobleem en de context

Stap 2: Welke eerste reactie roept deze casus bij de aanwezigen op?

Stap 3: Wat is nog onbekend? Welke feiten ontbreken?

FASE II ANALYSE VAN DE MORELE DIMENSIE VAN HET BELEIDSPROBLEEM

Stap 4: Wat is de morele vraag?

Stap 5: Wie zijn bij de morele vraag betrokken en wat zijn hun argumenten bij de beantwoording van de morele vraag?

Stap 6: Benoem het ethisch dilemma: welke waarden conflicteren met elkaar?

FASE III WEGING VAN DE ARGUMENTEN/WAARDEN

Stap 7: Wat is het gewicht van de in stap 5 naar voren gebrachte argumenten?

Stap 8: Welke handelingsmogelijkheid verdient op grond van deze afweging de voorkeur?

FASE IV AANPAK VAN HET BELEIDSPROBLEEM

Stap 9: Welke concrete stappen vloeien hieruit voort?

Gebruik van het stappenplan

Het stappenplan is in principe geschikt voor alle morele vragen waar een handelingskeuze voorligt. Afhankelijk van de situatie kan er mee worden gevarieerd.

Het stappenplan is geschikt om alleen te gebruiken of samen met anderen. Daarbij is het ook van belang om naar je eigen intuïties en morele waarden en principes te kijken. Zelf heb je immers ook een mening over wat 'het goede' is om te doen in een bepaalde situatie.

4.1 Verschillende doeleinden

Het stappenplan kan voor twee doeleinden worden gebruikt:

1 *In beeld brengen van de morele dimensie*

Indien je doel is om na te gaan of een beleidsdossier een morele dimensie heeft of als je alleen de morele dimensie van een beleidsdossier in beeld wilt brengen, kan je volstaan met fase I en II van het stappenplan (stap 1 t/m 6). Met behulp van deze stappen worden de belangrijkste morele waarden en principes in beeld gebracht. Op die manier is het stappenplan een handig analyse instrument.

2 *Het zoeken naar beleidsopties/oplossingsrichtingen*

Indien je doel is om oplossingsrichtingen te verkennen voor een ethisch vraagstuk dat zich aandient, zal je het gehele stappenplan moeten doorlopen. Indien de uitkomst afwijkt van de huidige beleidslijn, zul je nieuw beleid moeten ontwikkelen.

Bij het zoeken naar beleidsopties speelt de afbakening van het beleidsprobleem en de context een rol. Bepalend voor de discussie is of er binnen of buiten de bestaande context en beleidskaders kan worden gedacht bij het zoeken naar een oplossing. En of het gaat om een beslissing nu of dat er een richting voor de toekomst moet worden bepaald, bijvoorbeeld in de vorm van scenario's.

Ter illustratie: Wanneer je de morele vraag 'Mogen we eendagskuikens doden?' vanuit de huidige context benadert, zijn de oplossingsrichtingen beperkter dan

wanneer je buiten de huidige context redeneert. Geredeneerd vanuit de huidige context neem je de huidige structuur van de veehouderij in Nederland als uitgangspunt en zoek je naar oplossingsrichtingen om tegemoet te komen aan de verschillende in het geding zijnde waarden binnen de huidige structuur. Wanneer je dezelfde morele vraag benadert los van de huidige context, zal het palet aan beleidsopties breder zijn. Er is dan ruimte om ook andere waarden of principes te laten meewegen en naar oplossingsrichting buiten de huidige structuur van de veehouderij te kijken.

Bij sommige ethische vraagstukken zijn de belangrijkste morele waarden al bekend, omdat eerder vergelijkbare morele vraagstukken in een ethische reflectie aan de orde zijn geweest. Wanneer dit soort vergelijkbare vraagstukken zich voordoen, kun je overwegen om de stap van inventarisatie van argumenten (stap 5) over te slaan en alleen de morele waarden te benoemen. Wel is het belangrijk om de waarden met iedereen te delen en te checken of ze worden herkend. Als mensen onbekend zijn met ethische reflectie of zich niet herkennen in de waarden, zul je alsnog de stap van inventarisatie van argumenten moeten uitvoeren.

4.2 Alleen of met anderen

Als beleidsmedewerker heb je de keuze om het stappenplan alleen te doorlopen of samen met anderen (andere EL&I-ers of externen). Afhankelijk van je eigen expertise, beschikbare tijd en/of benodigd draagvlak kun je een keuze maken.

Omdat er bij een ethisch vraagstuk altijd diverse partijen betrokken zijn met verschillende standpunten, heeft het de voorkeur om het stappenplan samen met anderen te doorlopen. Je wilt immers de morele waarden en principes van alle betrokkenen in beeld brengen. Door een ethische reflectie samen met anderen te doorlopen, is de kans groter dat je vanuit alle gezichtspunten goed naar de morele vraag kijkt.

Een ethische reflectie vereist dat deelnemers een open en onbevooroordeelde attitude hebben en dat er een veilig klimaat is. Er moet ruimte zijn om los van het eigen belang te kunnen denken. Niet alle partijen zullen dat willen en kunnen. Timing van een ethische reflectie is dus ook relevant.

Indien je een ethische reflectie met anderen uitvoert, kun je als 'casushouder' veel voorwerk verrichten als het gaat om stap 1 van fase I 'Verkenning/explicitering van het beleidsprobleem'. Aangeraden wordt om het probleem goed uitgezocht te hebben en dit in de vorm van een samenvatting aan de anderen te presenteren.

4.3 Eigen mening

Op het werk ben je niet alleen beleidsmedewerker, maar ook mens. En als mens heb je eigen intuïties, emoties en morele waarden die je belangrijk vindt. In je werk spelen deze altijd een rol, al verschilt de mate waarin per persoon. Het is goed om je daarvan bewust te zijn. Als mens heb je zelf vaak ook een mening over wat het antwoord zou moeten zijn op de morele vraag en wat de overheid zou moeten doen. Hoe ga je daar mee om? Aangezien het in de ethiek gaat om de waarden van alle partijen is de kans groot dat je eigen mening daar al wordt verwoord, omdat je jezelf met een bepaalde stakeholder kunt identificeren. Indien dit niet het geval is, zal je hem zelf kunnen benoemen. Het hoofdkenmerk van ethische reflectie is immers dat alle relevante normen en waarden van de betrokkenen in de ethische reflectie worden meegenomen en afgewogen.

4.4 Aandachtspunten

Om een ethische reflectie in een groep goed te laten verlopen, zijn er de volgende aandachtspunten:

Uitleg ethische reflectie

Niet iedere deelnemer weet wat een ethische reflectie inhoudt. Het is belangrijk om partijen daar vooraf goed over te informeren, bijvoorbeeld door in de uitnodiging wat achtergrondinformatie of deze handreiking mee te sturen.

Groepsgrootte

Richtlijn: minimaal 4, maximaal 8 mensen.

Duur

Richtlijn: 3 tot 4 uur, afhankelijk van de groepsgrootte en complexiteit van de materie.

Facilitator

Zorg voor een onafhankelijke gespreksleider die de groep door het stappenplan heen begeleidt en die zorgdraagt voor een zorgvuldige dialoog. Dit vereist van de facilitator dat deze goed doorvraagt bij argumenten van mensen om zo de achterliggende morele waarden en principes die het denken en handelen sturen te expliciteren en te komen tot de kern. Ook zal

de facilitator alert moeten zijn op mogelijke drogredenen. Het kan handig zijn als de facilitator tevens een ethicus is, maar dit hoeft niet per se.

Deelnemers

Het verdient de voorkeur om een ethische reflectie uit te voeren met de partijen die betrokken zijn bij het onderwerp, omdat partijen dan zelf hun argumenten kunnen geven. Indien er binnen EL&I een redelijk goed beeld is van hoe partijen van buiten EL&I tegen het onderwerp aankijken, kan de ethische reflectie ook alleen met EL&I-ers worden uitgevoerd. De aanwezigheid van een ethicus of iemand met kennis van ethiek is een pre. De deelnemers bepalen met hun inbreng de kwaliteit en het verloop van het reflectieproces.

Gespreksregels

Het is belangrijk dat alle deelnemers een open en onbevooroordeelde attitude hebben als zij deelnemen aan ethische reflectie en er een veilig klimaat is waarin iedereen, ongeacht positie of achtergrond, zich in het gesprek mengt. Verder is het belangrijk om:

- te luisteren
- nieuwsgierig te zijn naar het verhaal van de ander
- mensen te laten uitpraten
- niet te oordelen
- te vragen om toelichting als er algemeenheden op tafel komen (doorvragen)
- elkaar met respect en vriendelijkheid te behandelen
- argumentatief te redeneren (niet dogmatisch)

Verslaglegging

Schrijf tijdens het doorlopen van het stappenplan mee op een flipover en zorg voor verslaglegging van de sessie. Laat mensen ook nog reageren op dit verslag.

Locatie

Zorg voor een ruime, rustige locatie.

Meer weten?

Cluster Ethiek/Directie Voedsel, Dier en Consument

Heb je nog vragen of behoefte aan advies, neem dan contact op met het cluster Ethiek van de directie Voedsel, Dier en Consument.

- Henny van Rij (beleidsmanager): 070-3784693
- Lotte Abelsma (senior beleidsmedewerker): 070-3784682
- Nina Cohen (senior beleidsmedewerker): 070-3783805

De volgende literatuur is gebruikt voor het schrijven van deze notitie.

- Bolt, L.L.E., Verweij, van Delden, Ethiek in praktijk, 2007
- Ethiek Instituut, Lesmateriaal training Ethiek in beleid, 2009
- Koelega, D. & V. Minten, Koerswijzer: Handreiking voor strategieontwikkeling bij de overheid, LNV, 2009
- Manschot, H. & . van Dartel, In gesprek over goede zorg, overlegmethoden voor ethiek in de praktijk, 2003
- Ministerie van LNV, Nota naar aanleiding van het verslag betreffende de Wet dieren, Kamerstukken II 2008/09, 31389, nr. 9, hoofdstuk 3

Wil je nog meer lezen?

Hiernaast staan een aantal titels van boeken en rapporten die gaan over ethiek of zijn gerelateerd aan ethiek.

Populair wetenschappelijke boeken

- Bekoff, The Animal Manifesto: Six Reasons for Expanding Our Compassion Footprint, 2010
- Bos, ten R., Het geniale dier: Een andere antropologie, 2008
- Cliteur, P., Darwin, dier en recht, 2001
- Eskens, E., Democratie voor dieren: Een theorie van rechtvaardigheid, 2009
- Herzog, H., Some we love, some we hate, some we eat: Why it's so hard to think straight about animals, 2010
- IJken, J. van, Dierbaar, 2005
- Janssens, M., Dieren en wij – hun welzijn, onze ethiek, 2010
- Masson, J., The pig who sang to the moon: The emotional world of farm animals, 2003
- Noske, B., Mens en dier, vriend of vijand?, 2001
- Pollan, M., The Omnivore's dilemma, 2006
- Pollan, M., Een pleidooi voor echt eten, 2008
- Rozemond, K., J. Nijkamp en C. Woudstra, Filosofie voor de zwijnen: Over het geluk van dier en mens, 2006
- Safran Foer, J., Dieren eten, 2009
- Thieme, M., De eeuw van het dier, 2004
- Vandenbosch, M., Recht voor de beesten, 1996
- Vandenbosch, M., De dieren crisis, 2005
- Waal, de F., Een tijd voor empathie, 2009

Bedrijfsethiek

- Jeunissen, R., Bedrijfsethiek een goede zaak, 2009

Bestuurlijke ethiek

- Becker, M., Bestuurlijke ethiek, een inleiding, 2007

Dierethiek

- Beekman, V., E. de Bakker en R. de Graaff, Ethische aspecten dierziektebestrijdingsbeleid: Een oefening in participatieve multi-criteria analyse, 2007
- Cock Buning, de T., Denken over de eigen waarde van dieren in Nederland, 2004
- De Tavernier, J., D. Lips, S. Aerts (Red.), Dier en welzijn, 2010
- Hearne, V., Animal Happiness, 1994
- Keulartz, J. en J.A.A. Swartz, De intrinsieke waarde van dieren in performance-praktijken, 2009
- Nussbaum, M., Een waardig bestaan: over dierenrechten, 2006
- Rathenau Instituut, Doet het productiedoel bij dieren er toe?, 2000
- Rathenau Instituut, Burgeroordelen over dierenwelzijn in de veehouderij, 2003
- Regan, T., The case for animal rights, 1983
- Regan, T., Empty cages, facing the challenge of animal rights, 2004
- Rollin, B., An introduction to veterinary medical ethics, 2006
- Rutgers, J.L., J. Swabe en E.N. Noordhuizen-Stassen, Het doden van gehouden dieren: ja, mits... of nee, tenzij?, 2003
- Sandoe, P. & Stine B. Christiansen, Ethics and animal use, 2008
- Scruton, R., Animal rights and wrongs, 2000
- Singer, P. Animal Liberation: A New Ethics for our Treatment of Animals, 1975: In het Nederlands uitgegeven als 'Pro Mens, Pro Dier' (1977) en 'Dierenbevrijding' (1994)
- Sunstein, C.R. and M. Nussbaum, Animal rights: current debates and new directions, 2005
- Tramper, R., M. Jonker en J. Swart (red.), De weging gewogen: beschouwingen over ethiek en dierproeven, 2009

- Verdonk, D., Het dierloze gerecht, Een vegetarische geschiedenis van Nederland, 2008
- Waelbers, K., F. Stafleu en F. Brom, Het ene dier is het andere niet: Verschillen in (morele) grondslagen in veterinair beleid voor landbouwhuisdieren en dieren die in natuurgebieden leven, 2003.
- WUR-ASG, Het doden van eendagshaantjes, kan dat niet anders?, 2008

Ethiek algemeen

- Becker, M., Lexicon van de ethiek, 2007
- Dalen, van W., Basisboek ethiek: morele competenties voor jonge professionals, 2007
- Darwall, S., Philosophical Ethics, 1998
- Dupuis., H.M., Over moraal, 1998
- Musschenga, B. J. Kole e.a. (red.), Ethiek in Nederland van 1900 tot 1970 en daarna, 2010
- Philipse, H., Ethiek en evolutie: Een hoorcollege over de geschiedenis, biologie, filosofie en antropologie van de moraal, 2008

Milieu-ethiek

- Achterberg, W. en W. Zweers, Milieufilosofie: tussen theorie en praktijk, 1986
- Drenthen, M., Een kleine geschiedenis van de milieu-ethiek in Nederland', in: B. Musschenga et al: Ethiek in Nederland van 1900 tot 1970 en daarna, 2010

Natuurethiek

- Keulartz, F.W.J. e.a., Goede tijden slechte tijden: ethiek rondom grote grazers, 1998

Voedselethiek

- Food Ethics Council, Food distribution, an ethical agenda, 2008
- Fresco, L.O, Nieuwe spijswetten, 2006
- Korthals, M., Voor het eten: filosofie en ethiek van voeding, 2002
- Mephram, B. Food ethics, 1996

Websites

- <http://ae.imcode.com> (over dierethiekdilemma's)
- www.bedrijfsethiek.nl
- www.ethicalmatrix.net

Bijlagen

Bijlage 1

Morele waarden en principes

Waarden

Waarden zijn belangrijke en nastrevenswaardige situaties of eigenschappen. Het zijn de idealen van goed leven die we willen nastreven. Ze inspireren ons en geven een bepaalde richting aan. Enkele voorbeelden:

Situaties

- Biodiversiteit
- Dierenwelzijn
- Diergezondheid
- Economie
- Geluk
- Milieu
- Volksgezondheid

Eigenschappen

- Betrouwbaarheid
- Eerlijkheid
- Loyaliteit
- Moed
- Rechtvaardigheid
- Solidariteit
- Verantwoordelijkheid
- Zelfstandigheid

⁵ Gebruik is gemaakt van het overzicht dat D. Koelega & V. Minten (Ministerie LNV) in 2009 hebben gemaakt van waarden waar het ministerie van LNV (nu EL&I) zich voor inzet.

Waarden kunnen ook worden ingedeeld langs de lijn van people, planet en profit. Enkele voorbeelden⁵ :

People	Planet	Profit
Aandacht	Aantrekkelijke landschappen	Concurrentiekracht
Autonomie	Biodiversiteit/soortenrijkdom (natuur)	Economische ontwikkeling
Bekwaamheid/deskundigheid	Dierenwelzijn	Level playing field
Culturele identiteit	Diergezondheid	Ruimte voor ondernemerschap
Fair trade	Integriteit van het dier	Vestigingsklimaat
Gelijkheid	Intrinsieke waarde van het dier	Vooruitgang
Geluk	Milieu: schone lucht, water en bodem, energie, fosfaten, metalen, zaden, hout, etc.	Welvaart
Keuzevrijheid	Vitale ecosystemen	Winst
Privacy		
Rechtvaardigheid		
Recreatie		
Respect		
Sociale cohesie		
Natuurbeleving		
Veiligheid		
Voedseltoegankelijkheid		
Voedselveiligheid		
Voedselzekerheid		
Volksgezondheid		
Welzijn		
Zekerheid		
Zelfontplooiing		
Zorg		

Principes

Principes zijn heel fundamentele normen. Ze zijn richtinggevend voor moreel gedrag. Er zit een algemene gedrags- of attituderichting in, zonder dat er een grens wordt aan gegeven. Ze zijn algemener geformuleerd dan normen.

Enkele voorbeelden van principes:

- principe van niet schaden: je behoort anderen geen schade toe te brengen of kwaad te berokkenen
- principe van weldoen
- principe van rechtvaardigheid: gelijken dienen gelijk te worden behandeld
- principe van respect voor autonomie: mensen hebben het recht om zelf te kiezen

Bijlage 2

Voorbeeld- casus

Het gebruik van het stappenplan wordt in deze bijlage geïllustreerd aan de hand van de casus 'Doden van dieren'. In het kader van de training 'Ethiek in beleid' en de totstandkoming van het ontwerpbesluit houders van dieren (uitvoeringsregelgeving bij het wetsvoorstel Dieren) hebben een aantal LNV-ers uit verschillende beleidsdirecties op deze casus het stappenplan toegepast. Het betreft een weergave van hoe de ethische reflectie is verlopen.

FASE I VERKENNING / EXPLICITERING VAN HET BELEIDSPROBLEEM

Stap 1 De dossierhouder beschrijft in het kort het beleidsprobleem en de context

Dieren worden in Nederland om diverse redenen gedood. De meeste dieren worden gedood voor hun vlees, anderen worden gedood omdat we er last van hebben (plagadieren) en als we het hebben over onze gezelschapsdieren hebben we het over 'inslapen', omdat ze bijvoorbeeld ongeneeslijk ziek zijn. In Nederland geldt al jaren het 'nee, tenzij beginsel' als het gaat om het doden van dieren (zie Gezondheids- en welzijnswet voor dieren). Wat is de morele rechtvaardiging hiervan?

Stap 2 Welke eerste reactie roept deze casus bij de aanwezigen op?

Enkele reacties:

- 'we mogen dieren alleen doden als daar een goede reden voor is'
- 'beschamend, er worden in Nederland miljoenen dieren zinloos gedood'
- 'het voelt niet goed aan, ik voel me ongemakkelijk bij de situatie dat mensen zoveel dieren doden''
- 'als we graag vlees willen eten, hoort dit er bij en moeten we niet zeuren'

Stap 3 Wat is nog onbekend? Welke feiten ontbreken?

De volgende vragen werden o.a. door de deelnemers gesteld:

- Wat staat er in de huidige wetgeving over het doden van dieren?
- Hoe worden de dieren in Nederland gedood?
- Wie mag de dieren doden?
- Over welke dieren hebben we het? Gaat het ook over wilde dieren?
- In welke gevallen worden dieren gedood?
- Hoeveel dieren worden door wie gedood?
- Op welke leeftijd worden dieren gedood?
- Wat is de levensverwachting van dieren?
- Wanneer lijden dieren?
- Lijden dieren onder de huidige dodingsmethoden?

NB. De antwoorden op al deze vragen zijn hier niet opgenomen, omdat deze bijlage dan te lang zou worden.

FASE II ANALYSE VAN DE MORELE DIMENSIE VAN HET BELEIDSPROBLEEM

Stap 4 Wat is de morele vraag?

Mogen personen in Nederland gewervelde gehouden dieren doden in Nederland?

NB. De morele vraag is beperkt tot gewervelde gehouden dieren, omdat de Wet dieren niet over dieren in de vrije natuur gaat. Hiervoor is de Flora- en Faunawet.

Stap 5 Wie zijn bij de morele vraag betrokken en wat zijn hun argumenten bij de beantwoording van de morele vraag?

A Moreel relevante actoren en hun perspectief

- Dieren: willen leven en niet lijden
- Burgers/De samenleving: divers
- Moslims/Joden: doden mag alleen volgens bepaalde regels
- Consumenten die vlees eten: willen vlees consumeren
- Niet-professionale dierhouders: willen dieren houden voor gezelschap, als hobby
- Professionele dierhouders (veehouders, fokkers, etc.): willen dieren houden om daar geld mee te verdienen
- Overheid/Beleidsmakers: borgen publieke belangen
- Brancheorganisaties: komen op voor de belangen van een sector
- Dierenbescherming en andere dierenorganisaties: komen op voor de belangen van het dier
- Slachterijen: verdienen geld aan het doden van dieren
- Afnemers (supermarkten, horeca, voedingsmiddelen): verdienen geld met de verkoop van dierlijke producten of dieren
- Dierenwinkels: verdienen geld met de verkoop van dieren en diervoeder
- Dierenartsen: doden dieren indien (medisch) noodzakelijk, hebben ook een verantwoordelijkheid voor de volksgezondheid
- Transporteurs: verdienen geld met het vervoer van dieren
- Politieke partijen: divers

B Argumenten en achterliggende morele waarden & principes

Vanuit het perspectief van de hiervoor genoemde relevante actoren zijn de volgende voor- en tegenargumenten bij de morele vraag geformuleerd. Daarbij zijn ook de er achter liggende morele waarden benoemd.

JA

JE MAG DIEREN DODEN	WAARDE DIE ACHTER HET ARGUMENT SCHUIL GAAT
want mensen willen vlees eten, omdat het gezond is	Gezondheid
want mensen willen vlees eten, omdat het lekker is	Genot
want de productie van vlees (en de dierlijke bijproducten) is een belangrijke inkomstenbron voor veel mensen	Economie
in het belang van het dier (bijv. bij ziekte/ongeval, geen uitzichtloos lijden) / mens heeft dan ook plicht om in te grijpen	Dierenwelzijn Respect voor het dier
als een dier een bedreiging (ernstig) is voor mens en er geen alternatieven zijn (agressiviteit, zoönose)	Veiligheid mens Gezondheid mens
als een dier een bedreiging (ernstig) is voor een ander dier en er geen alternatieven zijn (agressiviteit, besmettelijke dierziekte)	Veiligheid dier Gezondheid dier
als ze overtollig zijn/geen economische waarde (meer) hebben (surplusdieren als haantjes of geitenbokjes in de intensieve veehouderij, koeien die onvoldoende melk leveren, dieren die geen fokwaarde hebben)	Economie
als ze niet bijdragen aan het in stand houden van een bepaald ras	In stand houden van een bepaald ras
als ze niet voldoen aan de gewenste uiterlijke kenmerken (fokkerij)	Economie
als een dier niet voldoet aan de verwachtingen van de houder (bijv. gedrag niet goed: blaft te veel, plast in huis of stinkt)	Nut/Plezier mens
om religieuze redenen (bijv. brengen van een offer)	Vrijheid van religie
want mens moet de vrijheid hebben om zelf te bepalen of hij een dier mag doden	Autonomie
want mensen staan boven dieren, dit blijkt uit: <ul style="list-style-type: none"> voedselpiramide mensen zijn hoger ontwikkeld dan dieren (meer rationale vermogens) huidige situatie: mensen domineren dieren religie: mens heeft onsterfelijke ziel, een dier niet 	Natuurlijkheid Religie
als de eigenaar van het dier de hoge kosten voor een medische verzorging niet (meer) voor zijn rekening kan nemen	Zorgplicht voor jezelf /Financiële draagkracht

NEE

JE MAG DIEREN NIET DODEN	WAARDE DIE ACHTER HET ARGUMENT SCHUIL GAAT
want het doden brengt stress/pijn met zich mee bij productiedieren	Dierenwelzijn
want een dier heeft intrinsieke waarde (waarde los van de mens)	Intrinsieke waarde
want dieren zijn levende wezens en het leven zelf is waardevol (Albert Schweitzer: Ik ben leven dat leven wil, te midden van leven dat leven wil)	Eerbied/Respect voor het leven
want het doden van dieren is een moreel onjuiste handeling, het toont geen respect voor het dier	Respect voor het leven van een dier
want een deugdzaam iemand doet zo iets niet, die heeft respect voor ander leven	Respect
want natuurlijk verloop leven/laat de natuur haar gang gaan (geen euthanasie)	Natuurlijkheid
want een jong dier moet zijn leven nog leiden (natuurlijke levenscyclus doormaken)	Natuurlijkheid/Respect voor het leven
want dieren vertrouwen ons, daar hebben we een relatie mee, het is verraad, zorgplicht	Relatie/Zorg
want vlees is niet gezond voor de mens	Gezondheid
want de vleesproductie is niet efficiënt en schaadt het milieu (CO2, mest, bos)	Milieu/ Ecosysteem/Natuur
want doden mag niet vanwege religieuze overwegingen (bijv. Boeddhisme)	Religie
want vlees eten is niet noodzakelijk, er zijn alternatieven voor vlees	Gezondheid
want er zijn andere manieren om geld te verdienen dan met het doden van dieren	Economie

Stap 6 **Benoem het ethisch dilemma: welke waarden conflicteren met elkaar?**

In deze casus kunnen verschillende ethische dilemma's worden geïdentificeerd. De belangrijkste waarden die conflicteren zijn:

- Respect voor het leven van een dier versus economie
- Dierenwelzijn versus en economie

FASE III **WEGING VAN DE ARGUMENTEN/WAARDEN**

Stap 7 **Wat is het gewicht van de in stap 5 naar voren gebrachte argumenten ?**

De argumenten zijn eerst op relevantie (R) en houdbaarheid beoordeeld (H). Daarna werd geconcludeerd dat welzijn, respect en economie in deze casus als de belangrijkste waarden worden beschouwd.

Stap 8 **Welke handelingsmogelijkheid verdient op grond van deze afweging de voorkeur?**

De optie 'ja, we mogen dieren doden' valt af, omdat dieren niet in alle gevallen volgens de aanwezigen mogen worden gedood. Indien het antwoord alleen ja is, wordt inbreuk gemaakt op de intrinsieke waarde van het dier en geen recht gedaan aan de waarden respect voor het dier en dierenwelzijn.

De optie 'nee, we mogen dieren niet doden' valt ook af, omdat de meerderheid van de Nederlandse samenleving vlees wenst te blijven eten en het een grote inkomstenbron voor Nederland is (waarde: genot, gezondheid en economie).

Dan blijft over 'nee, tenzij' of 'ja, mits'. Gegeven de intrinsieke waarde van het dier, de erkenning dat een dier ook los van de mens bestaansrecht heeft, besluiten de aanwezigen voor 'nee, tenzij'.

De tenzij wordt ingevuld door goed te kijken naar de tegenargumenten die zijn ingebracht en naar de waarden die daar in het geding zijn. Het gaat dan met name om 'respect voor het dier' en 'dierenwelzijn'.

FASE IV **AANPAK VAN HET BELEIDSPROBLEEM**

Stap 9 **Welke concrete stappen vloeien hieruit voort?**

De volgende stap is om de 'nee, tenzij' bepaling nader invulling te geven. Verder dienen o.a. de volgende vragen te worden beantwoord: Wie mag er doden? Hoe mag er worden gedood? Hoe zit het met de handhaafbaarheid?

NB. In de huidige regelgeving onder de Gezondheids- en welzijnswet voor dieren is aan deze vragen al invulling gegeven. Daaraan behoeft in het kader van deze ethische reflectie geen vervolg te worden gegeven.

Bovenstaande ethische reflectie diende als onderbouwing voor het ontwerpbesluit houders van dieren. De volgende tekst is daar nu in opgenomen:

PARAGRAAF 3.5 **Regels inzake het doden van dieren**

Zoals hiervoor is aangegeven is de intrinsieke waarde van het dier een waarde die eigen is aan het dier als levend wezen met gevoel, los van de waarde die het dier heeft voor de mens. Met het doden van een dier wordt inbreuk gemaakt op die waarde. Artikel 2.10, eerste lid, van de wet bepaalt dat het doden van dieren in beginsel is verboden. Dat betekent niet dat er geen gevallen bestaan waarin het doden van een dier door een ander belang wordt gerechtvaardigd.

3.5.1 **Gevallen waarin dieren mogen worden gedood**

Het eerste lid van artikel 2.10 bepaalt dat het doden van dieren ten behoeve van de bedrijfsmatige productie van dierlijke producten is toegestaan. In de nota naar aanleiding van het verslag bij de wet is aangegeven welke overwegingen daartoe hebben geleid. Zo is daarin onder meer aangegeven dat het doden van deze dieren in de praktijk meer uitzondering is dan regel. De meeste dieren worden gedood ten behoeve van de dierlijke producten. Omdat over de toelaatbaarheid daarvan maatschappelijke overeenstemming bestaat is daarover een bepaling in de wet opgenomen.

De wet biedt verder de mogelijkheid andere gevallen aan te wijzen waarin het verbod op het doden niet geldt. Van die mogelijkheid is in artikel 1.11 van dit besluit gebruik gemaakt. Het betreft ten algemene gevallen waarin de inbreuk, die met het doden wordt gemaakt op de intrinsieke waarde van het dier, toelaatbaar wordt geacht, omdat daarvoor een rechtvaardiging bestaat. Het doden van een dier wordt toelaatbaar geacht in gevallen waarin dat dier ondraaglijk lijdt. In die gevallen is het doden toegestaan. Ook in andere gevallen waarin het beter is voor het dier dat het wordt gedood is het doden toelaatbaar. Anders dan bij ondraaglijk lijden is het in die gevallen aan de dierenarts om te beoordelen of daarvan inderdaad sprake is. Gedacht kan worden aan gevallen waarin het dier een dure behandeling zal moeten ondergaan en waarin het onduidelijk is hoe het dier na het uitvoeren van die behandeling zal functioneren. Voorts is bepaald dat het doden is toegestaan indien dit op grond van een andere Europese of nationaalrechtelijke verplichting is toegestaan. In die gevallen heeft de overweging ten

aanzien van de toelaatbaarheid plaatsgevonden in het kader van het totstandkomen van die bepaling. Gedacht kan worden aan het ruimen van dieren in het kader van de bestrijding van een besmettelijke dierziekte. In gevallen waarin een dier een onmiddellijke bedreiging vormt voor mens of dier, of wanneer het een dier met niet te corrigeren agressieve gedragskenmerken betreft, is het doden eveneens toegestaan. In dat laatste geval kan worden gedacht aan een dier dat op een eerder moment gevaar of letsel heeft veroorzaakt en dat dientengevolge in beslag is genomen.

Bijlage 3

Begrippenlijst

Deugdethiek

In de deugdethiek gaat het in eerste instantie om de vraag 'wat voor een persoon behoort ik te zijn' en pas in tweede instantie om het geven van regels en principes en om de vraag welke handeling of keuze moreel juist is. Een deugd is geen handeling maar een karaktertrek. Deze zorgt dat je kiest voor het goede. Voorbeelden van deugden zijn: eerlijkheid, integriteit, compassie.

Ethiek

Ethiek is het onderdeel van de filosofie dat de moraal bestudeert.

Ethisch dilemma

Er is sprake van een ethisch dilemma wanneer een moreel probleem niet of zeer moeilijk oplosbaar is.

Ethische discussie

Een ethische discussie betreft een discussie waarin morele overwegingen een centrale rol spelen

Ethische reflectie

Ethische reflectie houdt een grondige analyse en structurering in van het morele probleem waarna morele argumenten kritisch worden onderzocht en afgewogen.

Ethische theorie

Ethische theorieën geven een antwoord op de vraag wat een handeling nu juist maakt; wat volgens de theorie het goede is om te doen en waarom. Ze geven verschillende met elkaar samenhangende argumenten voor de rechtvaardiging van een keuze of handeling en aanwijzingen welke keuze we zouden moeten maken of welke handeling we zouden moeten doen. Drie regelmatig

terugkomende ethische theorieën zijn: gevolgenethiek, plicht- of beginsethiek en deugdethiek.

Gevolgenethiek (ook consequentialisme genoemd)

In consequentialistische theorieën bepaalt alleen de waarde van de gevolgen welke handeling ethisch gezien het best te verdedigen is. Ethisch juist handelen wordt gekenmerkt door een goed resultaat van ons handelen. Zijn de gevolgen van ons handelen beter dan de gevolgen van andere handelingen die wij hadden kunnen uitvoeren, dan zijn wij verplicht zo te handelen. Zijn de gevolgen slechter, dan is ons handelen onjuist. Zijn de gevolgen minstens even goed als de gevolgen van andere handelingen, dan is ons handelen moreel juist.

Intrinsieke waarde van het dier

De intrinsieke waarde is de eigen waarde van het dier, zijnde wezens met gevoel, los van de betekenis die het dier heeft voor de mens.

Moraal

Moraal is het geheel van morele normen en waarden dat door een individu of binnen een groep, instelling of samenleving als een belangrijke richtlijn voor het eigen handelen wordt beschouwd.

Moreel probleem

Een moreel probleem ontstaat als het antwoord op een morele vraag op basis van de (eigen) moraal niet op voorhand duidelijk is. Ethische reflectie is dan noodzakelijk.

Morele vraag

Een morele vraag betreft een normatieve vraag. Het gaat om de vraag over wat wij behoren te doen. Een morele vraag wordt meestal gekenmerkt door het werkwoord 'mogen' of 'behoren'. Bijvoorbeeld: Mogen voedselgewassen worden verwerkt tot brandstof? Of: Behoren kattenbezitters hun kat te laten steriliseren?

Normen

Normen zijn concrete gedragsregels of handelingsvoorschriften die aangeven wat wij in een bepaalde situatie behoren te doen of na te laten. Met normen proberen we belangrijke waarden te realiseren.

Plicht- of beginsethiek (ook deontologie genoemd)

In deontologische theorieën staat de aard van de handeling centraal. Of een handeling moreel juist is, wordt bepaald op basis van de beoordeling van de handeling. Is de handeling an sich juist? Aan een handeling die als moreel juist wordt beoordeeld, ben je verplicht je te houden. De gevolgen van een handeling zijn niet irrelevant, maar deze theorieën stellen dat de vraag of een handeling moreel juist of onjuist is niet alleen afhankelijk kan zijn van de (toeval- lige) gevolgen. De (on)juistheid wordt bepaald op basis van vaste en altijd geldende criteria. In de klassieke deontologie wordt wat goed is bepaald door twee criteria: (a) zou de handeling een universele morele wet kunnen zijn, met andere woorden wil je dat ieder ander op die manier zou handelen?

Principes

Principes zijn heel fundamentele normen, zonder dat er een grens wordt aangegeven. Ze zijn algemener geformuleerd dan normen. Voorbeelden zijn niet schaden, weldoen, rechtvaardigheid en respect voor autonomie.

Toegepaste ethiek

Van toegepaste ethiek wordt gesproken wanneer algemeen ethische begrippen en theorieën worden toegepast op bepaalde sectoren of onderwerpen uit de samenleving. Voorbeelden van toegepaste ethiek zijn: dierethiek, medische ethiek, voedslethiek en milieu-ethiek.

Waarden

Waarden zijn belangrijke en nastrevenswaardige situaties of eigenschappen. Het zijn idealen van goed leven die we willen nastreven. Ze inspireren ons en geven een bepaalde richting aan.

Colofon

Uitgave

Directie Voedsel, Dier en Consument - Cluster Ethiek

Tekst

Henny van Rij

Fotografie

Beeldbank Ministerie van Economische Zaken, Landbouw & Innovatie

Projectbegeleiding

Huisstijlmedia

Grafische vormgeving

Zeevonk grafisch ontwerp, Den Haag

Drukwerk

Koninklijke Broese en Peereboom, Breda

Oplage

300 exemplaren

Den Haag, februari 2011

Deze publicatie is een uitgave van:

Ministerie van Economie, Landbouw en Innovatie
Prins Clauslaan 8
Postbus 20401
2500 EK Den Haag
www.rijksoverheid.nl/ministeries/eleni

© Ministerie van Economie, Landbouw en
Innovatie | Winter 2011

